

Rankraščiai iš Gervėčių krašto Estijos literatūros muziejuje

LINA SOKOLOVAITĖ

Estijos literatūros muziejaus Estijos tautosakos archyve (*Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv*) nuo XX a. vidurio saugomi lietuvių tautosakos rankraščiai, kurie priklauso ERA fondui, Lietuvių tautosakos (*Leedu Vanavara*) kolekcijai. Ją sudaro trys skirtingos kilmės ir turinio rankraščių tomai. Tai daugiau kaip 1700 puslapių lietuvių tautosakos tekstų, kurie įvairių asmenų XX a. pirmojoje pusėje surinkti vakarų ir rytų Lietuvos kaimuose. Rankraščiai gana tvarkingi, gerai įskaitomi, juose nurodyti kalbintų žmonių vardai ir kaimai. Ši kolekcija Estijos tautosakos archyve saugoma dar nuo tarpukario ir ankstyvojo pokario. 2000-aisiais metais jos atsiradimo aplinkybes trumpai yra nušvietusi Kristi Salve *Journal of the Baltic Institute* 3-iajame tome publikuotame straipsnyje¹ apie neestišką folklorą Estijos tautosakos archyve. Tačiau dėl kalbos barjero iki šiol nieko tikslaus nebuvo žinoma apie tų tekstų turinį. Lietuvos mokslininkai šia kolekcija susidomėjo tik 2011-aisiais, todėl šiuos metus ir galima laikyti jos atradimo data.

Pirmąjį rankraščių tomą (*ERA, Leedu I*) sudaro tarpukariu į Lietuvą nutekėjusios folkloristės ir kalbininkės Selmos Redlich sąsiuviniai su įvairiais tautosakos kūrinių iš Šiluvos, Darbėnų, Raseinių ir Kauno apylinkių. Antrajame tome (*ERA, Leedu II*) sudėta gerokai senesnė, XIX ir XX amžių sandūros, medžiaga. Paulius Aristė (*Paul Ariste*), garsus estų kalbininkas, ją gavo iš Tartu universiteto profesoriaus Leonardo Masingo, o pastarasis savo ruožtu perėmė iš pastoriaus Jakubėno (?). Mūsų tikslas – plačiau atskleisti trečiojo lietuvių tautosakos rankraščių tomo (*ERA, Leedu III*), kurį sudaro medžiaga iš tuo metu Antrajai Lenkijos Respublikai priklausiusios Vilniaus vaivadijos, atsiradimo istoriją. Subjektyvios aplinkybės lėmė, jog pirmajai įdėmiau susipažinti su aptariama Lietuvių tautosakos kolekcija teko laimė vienai nuo 2010 metų vykstančios kompleksinės

1 Kristi Salve. Non-Estonian Folklore in the Estonian Folklore Archives, *Journal of the Baltic Institute*, 2000, [vol.] III, p. 15.

ekspedicijos Gervėčių krašte dalyvių (ji yra ir šio rašinio autorė). Todėl būtent trečiame tome rasta Gervėčių krašto medžiaga ir paskatino detaliau pasidomėti šios kolekcijos turiniu ir asmenybėmis, kurių dėka šiandien dar labiau praturtiname XX a. pirmosios pusės lietuvių tautosakos lobyną. Norėtusi, kad ši trumpa apžvalga taptų tam tikru įvadu tolesniems Estijos literatūros muziejuje išsaugotos Lietuvių tautosakos kolekcijos tyrimams.

Trečiojo tomo rankraščių atsiradimo istorija yra gana komplikuoata, tačiau labai įdomi ir intriguojanti. Keletas reikšmingų šaltinių leido bent iš dalies nustatyti jų atsiradimo aplinkybes. Visų pirma iškyla kelių svarbių asmenybių, be kurių nebūtų šio lobia, paveikslai. Pagrindinis istorijos herojus yra žymus estų kalbininkas, indoeuropiečių kalbų specialistas, puikus lietuvių kalbos žinovas Pėteris Aruma (*Peeter Arumaa*). Jis kelis metus rengė dialektologines ekspedicijas lietuvių kaimuose ir užrašė didžiąją dalį tų tekstų. Kitas, galima sakyti, fatališkas veikėjas yra jau minėtas estų kalbininkas bei folkloristas P. Aristė. Tai jo dėka šie rankraščiai buvo išsaugoti sudėtingu karo laikotarpiu ir perduoti archyvui. Trečiasis asmuo, vienos aptariamų rankraščių dalies autorius – Gervėčių krašto inteligentas Edvardas Petrikas (beje, jis tiksliai vis dar neidentifikuotas).

Atsivertę trečiojo tomo pirmą puslapį, randame P. Aristės anotaciją, kurioje trumpai referuojama, kad sąsiuvinis su rytų Lietuvos tautosaka buvo rastas išplėstame P. Arumos bute 1944 m. kartu su baltarusių ir lenkų tautosakos rankraščiais. Tada P. Aruma, kaip ir daugelis Tartu universiteto profesorių, bėgdamas nuo sovietų okupacijos pasitraukė į Švediją. P. Aristė tuo metu buvo vienas iš nedaugelio, likusių Estijoje, ir iki pat įkalinimo (1945–1946 m.) darbavosi mokslo labui. Abu šiuos mokslininkus siejo artima draugystė, todėl tikėtina, jog bičiulio namuose P. Aristė tikėjosi rasti ir išgelbėti dar daugiau medžiagos, apie kurią šiandien galime tik spėlioti. Surastus rankraščius jis inventorizavo, pagal galimybes aprašė ir perdavė Estijos literatūros muziejaus Tautosakos archyvui, kuriam anksčiau pats kelis metus vadovavo. Iškalbinga yra šio mokslininko anotacija baltarusių tautosakos rankraščių rinkinyje, kur rašoma, jog ten esantys tekstai yra perrašyti iš P. Arumos bute rastų suplėšytų ir sulamdytų sąsiuvinų. Tokiu būdu dėl vieno asmens atsakingumo ir toliaregiškumo buvo išsaugoti ne tik Estijai svarbūs kultūros šaltiniai. Pirmieji du į Estijos tautosakos archyvą dar tarpukariu patekę Lietuvių tautosakos kolekcijos rankraščių tomai taip pat susiję su P. Aristė. Jis buvo poliglotas (pasakojama, kad mokėjęs net 40 kalbų), todėl nuo pat šio archyvo įkūrimo 1927 m. jo pastangomis buvo formuojamos įvairios neestiško folkloro kolekcijos.

Trumpai atskleidus trečiojo tomo rankraščių *išlikimo aplinkybes*, daug svarbiau yra atkurti jų *atsiradimo istoriją*. Iki šiol buvo žinota tik tiek, kad P. Aruma užrašinėjo lietuvių tarmes ir 1930 m. šių tyrimų pagrindu paskelbė vieną pirmųjų

savo knygų *Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend*² su tarminiais tautosakos tekstais iš įvairių lietuviškų salų Vilniaus apylinkėse. Knyga visų pirma atspindi P. Arumos lingvistinius interesus. Kita vertus, jo pasirinkta metodika fiksuoti tarmę per tautosakos kūrinis ir įvairius žmonių pasakojimus atskleidžia naują šio mokslininko savybę, kuri iš esmės Estijos akademinės bendruomenės nepažinta. Tai, kad tokia metodika nebuvo atsitiktinė, iliustruoja Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyriuje saugomas P. Arumos Jurgiui Šlapeliui 1931 m. rašytas laiškas. Jame jis rašo: „...Folklorės atžvilgiu Vilniaus tarmės, kiek suprantu, užima ypatingą vietą tarp kitų Lietuvos tarmių. Kaip iš mano knygutės turinio matote, sekmė Nr. 3 iš Dieveniškio rodo mums tokį pasakų tipą, kuris mokslo literatūroj dar neregistruotas. Rodos, kad tokių brangenybių dar daug jūsų šalyje galima rasti. Ir jas reikėtų kuo greičiau surinkti, kol dar ne vėlu bus.“³ Verta iš naujo atsiversti minėtą knygą, kur taip pat matyti pastangos ne tik kuo kruopščiau atskleisti tarmės subtilybes, bet ir nurodyti pasakų tipus pagal Aarne's-Thompsono, taip pat Andrejevo klasifikacines sistemas.

P. Aruma savo dėmesį tikslingai kreipė į lietuviškas salas: Dieveniškės, Gervėčius, Lazūnus, Švenčionis, Zietelą, ten ieškodamas lietuvių kalbos, o drauge ir tautosakos archajiškų pavyzdžių. Fiksuodamas tarmę, šiose vietovėse jis prirašė 871 puslapį tautosakos tekstų, kuriuos vėliau naudojo diplominiame darbe, taip pat tolesniems lietuvių kalbos tyrimams. Iš gervėtiškių lūpų buvo užrašyta 213 puslapių tekstų: 78 tekstai jo paties ranka, o 23 – E. Petriko. 1930 m. šio kruopštaus mokslininko pastangomis buvo publikuoti pirmieji Gervėčių apylinkių tautosakos pavyzdžiai. Spaudai jis buvo atrinkęs tik septyniolika pavyzdžių, bet šiemet, atradus pirminius rankraščius, šio krašto ankstyviausių tautosakos šaltinių bazė gerokai pasipildė. Tai, kad ne tik knygoje, bet ir rankraščiuose tekstai pateikti tarmiškai, pažymint žodžių tarimą bei kirčiavimą, dar labiau padidina jų vertę ne tik dėl to, kad jie tampa parankūs kalbos tyrimams, bet ir iš folkloro tyrimo perspektyvos: galima ne tik perskaityti, bet tarytum išgirsti gyvą kalbą, pasakojimo intonacijas, savitą atskiuro žmogaus šneką.

Iki Antrojo pasaulinio karo Gervėčiais domėjosi tik saujelė inteligentų, kurių surinkta medžiaga saugoma Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Tautosakos rankraštyne. Tas metas buvo labai nepalankus išsamesniems ir platesniems lietuvių kultūros tyrimams Vilniaus regione. Duomenų kuklumas iš dalies atspindi

.....

2 Peeter Arumaa. *Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend*, *Acta Universitatis Tartuensis*, 1930, [vol.] XXIII, 3.

3 Estų kalbininko P. Arumaa laiškas Jurgiui Šlapeliui [1931]. Šlapelių Marijos ir Jurgio šeimos dokumentų fondas, Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių ir retų knygų skyrius, F 196-137.

ir to laikotarpio realijas, kai teko dirbti nelengvomis sąlygomis, svetimos valstybės teritorijoje. Šiuo atžvilgiu dar labiau stebina estų mokslininko pasiryžimas rinkti lietuvių tarmes kaip tik tose vietovėse. Apie P. Arumos veiklą Lietuvoje daugiausia pasako Estijos istorijos archyve saugoma jo profesoriaus byla, kurioje rastos trumpos veiklos ataskaitos, stipendijų skyrimai, laiškai iš užsienio⁴. Labai informatyvūs ir jo susirašinėjimai su Lietuvos inteligentais – jau minėtu Jurgiu Šlapeliu, rašytoju Liudu Gira ir vienu iš talkininkų Gervėčių krašte – Edvardu Petriku (jam skirsime kiek daugiau dėmesio). Deja, akivaizdu, jog didžioji dalis tarpukario korespondencijos mūsų dienų nepasiekė arba dar nesurasta.

Iš minėtų šaltinių sužinome, jog pirmoji ryškesnė ir tuomet dar magistro P. Arumos gana plačiai aprašyta kelionė į Lietuvą įvyko 1928 m., kai jis bene pusmetį skyrė intensyviai lietuvių kalbos ir tarmių mokymuisi. Atsižvelgęs į Kauno universiteto kalbininko profesoriaus Alfredo Senno patarimą, mokslininkas apsigyveno Jurbarko apylinkėse. Ten, jo paties žodžiais tariant, galėjo būti „tobuloje kalbinėje aplinkoje“ ir klausytis tarmės, kurioje išsilaiškė geriausios lietuvių kalbos intonacijos. Gyvendamas Kaune, jis taip pat tyrė žemaičių tarmę ir rinko duomenis iš žemaičių studentų. Po tokios praktikos būsimasis profesorius savo ataskaitoje rašė, kad jaučiasi gana gerai pasirengęs kitąmet savarankiškai užrašinėti tarmes kaime. Tuo pat metu jis stažavo Berlyno universitete, kur taip pat tobulino lietuvių kalbos žinias, o 1929 m. pradėjo savo dialektologines ekspedicijas lietuvių salose tuometinės Lenkijos teritorijoje. Viename iš Vilniaus rašytame laiške Tartu universiteto administracijai P. Aruma prašo pinigų vaškiniams voleliams nusipirkti. Ši užuomina rodo, jog ekspedicijose medžiagą jis fiksavo ne tik raštu, bet naudojo ir garso įrašymo priemones. Deja, apie įrašus ir tų vaškinių volelių likimą šiandien neturime jokios informacijos.

Dabar galima tik spėlioti, kodėl P. Aruma savo tyrimus nukreipė būtent į to meto Vilniaus vaivadiją, arba, kaip jis pats vadino, Rytų Lietuvos regioną. Tikėtina, jog taip jam bus rekomendavęs kuris nors iš Kauno universiteto kalbininkų, galbūt tas pats A. Sennas, arba tam įtakos turėjo artimesnė pažintis su kuriuo nors Lietuvių mokslo draugijos nariu. Panašu, jog į rytų Lietuvą jis važiavo turėdamas gerus asmeninius ir dalykinius ryšius su Lietuvos ir Vilniaus inteligentija. Galimas daiktas, kad jis sąmoningai pasiryžo atlikti tam tikrą misiją, manydamas, jog Estijos piliečiui tenai bus lengviau tyrinėti lietuvių kultūrą.

Ekspedicijos Gervėčių krašte metu P. Aruma užmezgė ryšius su vietos šviešuoliu iš Petrikų kaimo E. Petriku. Šis žmogus, apie kurį kol kas žinoma labai nedaug, sudarė šiek tiek suliteratūrintą, tačiau ne mažiau autentišką tarmiškai

4 Arumaa Peeter, Propheor. Album Academicum Universitatis Tartuensis, Ajalooarchiiv, F 2100, N2-S41, p. 268. [Estijos istorijos archyve saugoma P. Arumos profesoriaus byla iš Tartu universiteto kolekcijos – L. S.]

užrašytą tautosakos ir savo kūrybos tekstų rinkinį, pavadintą „Kienio bajkos“. Šis rinkinys yra sudėtinė Lietuvių tautosakos kolekcijos trečiojo tomo dalis. E. Petriko asmenybė tebėra paslaptinga. „Kienio bajkos“ ir prie jų pridėtas atvirilaiškis P. Arumai į Čekoslovakiją rodo, jog tai buvęs raštingas, lietuvišką spaudą skaitęs ir patriotiškai nusiteikęs, kūrybingas, bet gana skurdžiai gyvenęs žmogus. Sudarytas *baikų* rinkinys rodo, kad E. Petrikas gerai žinojo estų mokslininko lingvistinius interesus ir stengėsi pateisinti jo lūkesčius: tekstai surašyti tarmiškai, parengtas gervėtiškių *kliagos* (t. y. šnektos) žodynas. Už šį darbą E. Petrikas gavo tam tikrą užmokestį, nes P. Aruma atsilygindavo visiems savo talkininkams ir pateikėjams. Jis tai darė sąmoningai, siekdamas skatinti *jaunuomenę* tirti savo krašto kultūrą. Apie tai buvo užsiminta ir laiške J. Šlapeliui: P. Aruma prašė už jo knygą gautus pinigus skirti jauniems mokslininkams. Tikėtina, kad ir E. Petrikas priklausė tai *jaunuomenei*, kurią pinigais ir knygomis skatino P. Aruma.

Gervėčių kraštas didžiausią būrį mokslininkų yra sutraukęs 1970 metais. Tada vykusios didžiulės ir labai reikšmingos ekspedicijos metu surinkta medžiaga XXI a. mokslininkams yra tarytum atspirties taškas, tęsiant anuomet pradėtus tyrimus, išvelgiant naujus kultūros reiškinius ar kitaip interpretuojant tos pačios rūšies medžiagą. Kultūros tęstinumo, jos tvermės ir kitimo paradigmos atsiskleidžia skirtingų kartų naratyvuose. Dirbant nūdienos laikais, neapleidžia mintys, jog mūsų pirmtakams teko bendrauti su dabartinių mūsų pašnekovų tėvais ar seneliais. Nejučia gimsta į metodologiją išaugantis siekis apčiuopti tą kelias kartas vienijančią giją, geriau suprasti tuos, kurie jau negali su mumis kalbėti, tačiau už juos prabyla kultūros ženklai, girdimi dabar gyvenančių žmonių pasakojimuose. Kokią dimensiją mums šiuo atveju atveria 96 metų *babytės*, kalbintos 1929 metais, pasakojimas? Estijos tautosakos archyve rasti tarpukario rankraščiai iš Gervėčių krašto kviečia į naują kelionę. Šioje dimensijoje – dar vienos kartos pasaulis, kurio atspindžius mums užfiksavo puikiai lietuvių kalbą bei jos tarmes išmanęs estų kalbininkas P. Aruma. Tai, kad jo pirminis interesas buvo ne folkloras, suteikė galimybę atsirasti įvairesniems pasakojimams, kurie atspindi to meto žmonių buitį, jų kasdienes rūpesčius, bendravimą, santykius su gamta.

Kiekviename iš tekstų, ar tai būtų tautosakos kūrinys, ar pasakojimas apie gyvenimą, atsiskleidžia juos pateikusią žmonių individualūs pasakojimo bruožai ir net jų būdo savybės. Ekspedicijoje buvo kalbinti šie gervėtiškiai: Tamošius Petrikas (Girių k.), Bronia Petrikienė (Pelegrindos k.), Antonas Petrikas (Pelegrindos k.), Mikas Mažeika (Girių k.), Mariutė Trepšienė (Girių k., 70 m.), Marcijona Kimsa (Girių k., 96 m.), Stasia Kimsaitė, Jurgis Trepšys (Rimdžiūnų k.), Apolonija Trepšienė (Miciūnų k.), Ieva Petkauskienė (Rimdžiūnų k., 65 m.), Jonas Petrikas (Petrikų k.), Antonas Petrikas (Petrikų k., 62 m.), Jokūbas Petrikas (Petrikų k., 66 m.), Edvardas Petrikas (Petrikų k.), Julius Jenkavičius

(Miciūnų k., 39 m.). Deja, ne visada nurodytas jų amžius. Kai kurie pavyzdžiai liudija, jog buvo kalbinti ir gana jauni pateikėjai, tačiau J. Šlapeliui rašytame laiške P. Aruma sakėsi stengęsis bendrauti su kuo senesniais gyventojais, todėl įmanu, jog asmenų, kurių amžius nenurodytas, gyvenimo metų skaičius galėjęs būti taip pat solidus. Tikėtina, kad anksčiau ar vėliau bus daugiau sužinota ir apie E. Petriką, „Kienio bajkose“ atskleidusį savo asmeninį santykį su tautosaka, kuri jį supo nuo jaunų dienų ir veikė jo vaizduotę. Akivaizdus išsilavinimas leido jam pakylėti Gervėčių šnektą į literatūrinį lygį, todėl „Kienio bajkos“ tampa dar labiau intriguojančiu unikaliu kūrinium.

Estijos literatūros muziejaus Estijos tautosakos archyvas atveria mums savo duris, todėl šiandien turime visas galimybes tyrinėti ir savo tyrimams pasitelkti čia saugomus Lietuvių tautosakos kolekcijos rankraščius. Norėčiau padėkoti visiems Tautosakos archyvo darbuotojams už draugiškumą ir suteiktą naudingą informaciją. Taip pat esu labai dėkinga dr. Ergo-Hartui Västrikiui, dr. Taive Särgei ir dr. Galinai Ponomariovai už nuoširdžią pagalbą ir nurodytus naudingus šaltinius, taip pat už sugaištą laiką, verčiant estų kalba parašytus su P. Aristės ir P. Arumos veikla susijusius tekstus.